

З АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ

Олександр Рахно

●

ЛИСТИ ОЛЕКСАНДРА РУСОВА ДО ІЛЛІ ШРАГА

Олександр Олександрович Русов (1847-1915) - один із фундаторів української статистичної науки, етнограф і фольклорист, історик, публіцист і видавець - належав до плеяди визначних діячів українського національного відродження другої половини XIX - початку XX ст. Росіянин за походженням, він значною мірою прислужився розвитку української науки і культури.

О. Русов народився 7 лютого 1847 р. у Києві, тут пройшли його дитячі та юнацькі роки. Після закінчення у 1868 р. історико-філологічного факультету університету Св. Володимира він працює у гімназіях, викладаючи грецьку та латинську мови. У 1870 р. О. Русов став членом київської "старої Громади"¹, взяв участь в організації та роботі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873-1876), певний час виконував обов'язки секретаря цієї установи. Перебуваючи у відрядженні в Австро-Угорській імперії влітку 1871 р., О. Русов разом з М. Драгомановим встановив тісні контакти з галицькими студентами, чим, за визначенням М. Грушевського, було покладено "початок українсько-галицьким відносинам, які мали великий вплив на дальшу еволюцію українства".²

Згодом за дорученням "Громади" він їде до Праги, де в 1875-1876 р.р. видає два томи повного "Кобзаря" Т. Г. Шевченка і переправляє 5-тисячний тираж першого дозволеного цензурою тому в Російську імперію.³

З середини 1876 р. у центрі його наукових інтересів та практичної діяльності опинилась земська статистика. Протягом 25 років він здійснив глибокі статистичні дослідження Чернігівської, Херсонської та Полтавської губерній, міст Києва та Харкова. Водночас він проводив значну громадсько-політичну роботу. У зв'язку з хвилею селянських виступів на Полтавщині навесні 1902 р. О. Русову було заборонено проживання і робота на Україні. У 1902-1908 рр. він жив у Петербурзі, працюючи на посаді начальника статистичного відділу страхової та транспортної контори "Наdejда".⁴ Повернувшись наприкінці 1908 р. до Києва, дослідник став викладачем статистики у комерційному інституті, де працював до кінця життя.

Зазначимо, що О. Русов протягом 1876-1879 і 1894-1899 рр. разом з родиною жив і працював на Чернігівщині. Тут він розпочав свою статистичну діяльність у статбюро губернського земства.

У 1880 р. у Києві побачила світ перша самостійна статистична праця вченого "Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ, таблицами и двумя картами". Вона отримала високу оцінку фахівців - Російське географічне товариство нагородило автора золотою медаллю.

Під час другого періоду перебування у Чернігові вчений за дорученням губернської

земської управи склав економічний баланс губернії. Результатом цієї багатогранної роботи стало "Описание Черниговской губернии" (т. I-II), видруковане у 1898-1899 рр. За нього авторів було присуджено премію Харківського університету за 1901 р.⁵ Крім того, він проводив значну наукову і громадську роботу.

З Чернігівщиною також було безпосередньо пов'язане життя та діяльність адвоката і громадсько-політичного діяча Іллі Людвиговича Шрага (1847-1919). Уродженець м. Седнева, він після закінчення Чернігівської гімназії, з 1865 р. навчався на медичному, а згодом - на юридичному факультетах Петербурзького університету. За участь у студентських заворушеннях 1869 р. його було виключено з університету і вислано на Чернігівщину під нагляд поліції. Закінчував освіту екстерном - протягом трьох місяців 1874 р. склав іспити за курс юридичного факультету у Київському університеті, а наступного року блискуче захистив дисертацію і отримав вчений ступінь кандидата юридичних наук.⁶ Працюючи на посаді присяжного повіреного у Чернігівському окружному суді, виконував різноманітні громадські обов'язки. Обирався на різні посади у Чернігівській губернській управі, міській думі, у 90-х рр. XIX ст. очолював чернігівську українську "Громаду". У 1906 р. І. Шрага обирають депутатом І Державної Думи від Чернігівщини, він згуртовує депутатів-українців і стає головою української фракції, що налічувала 44 депутати. Пізніше брав активну участь у створенні та діяльності ТУП. У 1917 р. його обирають членом Української Центральної Ради. Закінчив свій життєвий шлях І. Л. Шраг у Чернігові 1919 р.

О. Русов та І. Шраг співробітничали у багатьох питаннях. Зокрема, вони активно сприяли заснуванню у Чернігові громадської бібліотеки, яка була відкрита 15 березня 1877 р. У 1896-1899 рр. вони разом працювали у правлінні бібліотеки, причому І. Шраг виконував обов'язки голови, а О. Русов - секретаря. Вони піклувалися про поповнення книжкового фонду, робили значні грошові внески для його підтримки.⁷ Заслугує на увагу і їх спільна діяльність у комісії з питань народної освіти (1897-1898), створеної за рішенням губернського земського зібрання для з'ясування стану шкільної справи в губернії та складання розрахунків щодо запровадження в ній загальної початкової освіти. О. Русов та І. Шраг вважали за необхідне навчати дітей рідною мовою, щоб навчання було доступне для всіх дітей шкільного віку. На жаль, програма запровадження в губернії загальної початкової освіти, розроблена комісією, за браком коштів не була втілена в життя. Активна робота проводилася ними і в чернігівській українській "Громаді".⁸

У травні 1899 р. О. О. Русов від'їздить до Полтави для проведення статистичного обстеження губернії. Але зв'язки з Чернігівщиною не припиняються. Перебуваючи у Полтаві, Петербурзі, Києві, він веде листування з чернігівськими діячами, і, зокрема, з І. Шрагом. Про це свідчать листи О. Русова, які подаються нижче.

Листи № 1 і № 2 надіслані О. Русовим з Петербурга, де він перебував у 1902-1908 рр. Вони деякою мірою характеризують діяльність О. Русова як голови "Благодійного товариства для видання загальнокорисних і дешевих книг" та активного діяча петербурзької української "Громади". Лист № 3 надісланий І. Шрагу з Києва, де вчений у 1909-1915 рр. викладав статистику у тамтешньому комерційному інституті. У ньому подані факти нападок на українське друковане слово у Києві та Петербурзі 1911 р.

Листи О. О. Русова подаються із збереженням особливостей його мови. Використано лише сучасну графіку і пунктуацію.

Джерела та література:

¹ Див.: Русов А. Как я стал членом "Громады" // Украинская жизнь. - 1913. - № 10. - С. 40-49.

² Цит. по: Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток. - Відень, 1922. - С. 5.

³ Див.: Русов О. Спомини про пражське видання "Кобзаря" // Україна. - 1907. - Т. 1. - Кн. 2. - Ч. 1. - С. 125-136.

⁴ Про діяльність О. Русова у Петербурзі див.: Рахно О. Олександр Русов у науковому та громадсько-політичному житті України напередодні та в роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції 14-15 травня 1998 року. - К., 1998. - С. 124-131.

⁵ Земский сборник Черниговской губернии (далі - ЗСЧГ). - 1901. - № 3. - С. 20.

⁶ Про життєвий шлях І. Л. Шрага див.: І. Л. Шраг. Документа і матеріали // Упор. Шевченко В. М., Демченко Т. П., Онищенко В. І. - Чернігів, 1997.

⁷ Див.: Очерк развития Черниговской общественной библиотеки за 20 лет ее существования (1877-1896). - Чернигов, 1898.

⁸ Див.: Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада. Спогади //Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали (під ред. М. Грушевського). - К., 1928. - С. 463-487.

№ 1

Александр Александрович Русов¹

Офицерская, 36

IV

19__07.

1

Коханий та любий Ілля Людвиговичу!

Яка сьогодні сумна вістка прийшла з Києва: що судєбна палата викинула Вас з присяжних повірених!²

Зібралися сьогодні деякі послї Думські та ми, щоб про газету поговорити, яку вони збираються видавати.³ Дуже там тяжко засмутилися, почувши про цю звістну телеграму! Думали де-хто з їх обернутися до Пергаменту,⁴ Набокова⁵ та інших теперішніх послів, щоб надумалися там що-небудь з Вашим ділом, але не знає ніхто, чоґо б Ви бажали: чи у Петербурзі, чи в Одесі пристроїтися? Про те, будь ласка, напишіть мені скоріше, що Ви самі думаєте: де й як Вам було б краще? Кажуть, що де є Совіт прис[яжних] повір[ених], - там Вас зараз прилаштують.

А ще й друге. Діло у мене є: дуже пильне та скорє. Діда Мордовця⁶ усі речі розпаковані вже приставом і їх порозкладала його внучка Наталія Іосипівна Пальчикова. Учора я й Петро Януарович⁷ були у неї і роздивлялися теє, що відноситься до України. Порадили ми їй, щоб усе те оддала у Чернігівський музей. Вона згоджується, але ми не знаємо самі, що слід би одібрати у цей музей? Є багато дуже цікавого і цінного: патрет великий Шевченка у убранні Кобзаря й з Кобзою; фотографічні патрети Шевченка, його малюнки, з яких він потім робив офорти, які видав Тарновський,⁸ листи Шевченка, Куліша,⁹ вірші самого Діда, Костомарова,¹⁰ Шевченка і др. у гарних перепльотах, писані дуже старанно, багато книжок з надписами різних авторів (книжок першої половини XIX віку українських багато таких, що ми й не знали про їх) і т. д. Одібрана велика переписка Діда з українськими діячами.

Усе ж добре було б якби приїхав завідуючий музеєм Чернігівським та й забрав би що треба туди. Будь ласка, забіжіть до предсідателя Губ[ернської] управи і попрохайте його командірувати сюди завідуючого, не барючися, бо скоро (у квітні) М^{ше} Пальчикова хоче виїхати у Тамбовську губернію, і тоді діло зтягнеться на Бозна які часи. Губернська Управа може написати до неї прохання, щоб подарувала той скарб Чернігівському земству у музей, покликаються до мене по адресу: "С. П. б. Прачешний переулк, 5, квартира 12". Да по-мойому, краще б, якби не чекаючи отповіді од неї, просто сказала б, що такого-то числа приїде той, хто забере од неї українські речі, бо вона принципіально згодилася оддати це усе у Черніг[івський] музей. І про це мені напишіть, що й як?

Tout a vous¹¹

О. Русов

Чернігівський історичний музей (далі - ЧІМ). - Ал. (59-169/3)/603. - Арк. 1-2 зв.

Щирокоханий Ілля Людвиговичу!

Видали ми знову "Кобзаря" у 3, 1,5 карбованці і 60 коп.¹² Перші два сорти роздаємо книжним магазинам, а останній - не для того видавали, щоб на йому крамарі наживалися. Вже Харківському земству одправили тисячу примірників цього народного видання, щоб роздало по школах, по сільських бібліотеках, чи продавало дешевше, ніж написано на книжеці, а по стільки, по скільки нам обійшлося, тобто по 40, чи 42, чи 45 коп. Різна ціна виходить, коли земство візьме од нас чи більше, чи менше. Як сотню-другу візьме, то й цілих 50-60 коп. прийдеться з його взяти, коли ж 2-3 тисячі, то звісно - дешевше. Писали ми про це і Чернігівській губернській земській управі, да щось відповіді нема. Чи не підбили б Ви, щоб скоріше Черн[ігівське] земство взялося за це діло? Воно ж може і в школи, і в бібліотеки, і в нагороди школярам видавати "Кобзаря", а екзамени та розпуск школярів вже наближається.

Думаю, що як Ви насядете на управу, то вона й зробить, бо яких-небудь 100-200, а то й 300 карбованців вона може дати на таке добре діло.

А мені знов сутужно стало: "Наdejда"¹³ крахнула, і я знов шукаю заробітку по усіх усядах.

Писав і в Київ (де посада городського статістика вакантна), і в Полтаву, і тут шукаю, да щось не виходить поки-що нічого.

Tout a vous

О. Русов

[ЧІМ. - Ал. (59-169/2)/603) - Арк. I - 1 зв.]

Щирокоханий Ілля Людвиговичу!

Як були Ви у Києві, то жінці моїй казали, що не одмовитесь обороняти її на суді за "Світло".¹⁴ А оце сьогодні, - остався я один дома з Юрком,¹⁵ бо баба Нона¹⁶ повезла у Вінницю своїх трьох внучат на літо. А поки вона там, оце тільки що приходить поліцейський і приносить Обвинительний акт. Кажу йому: "чи не могу я росписатися за неї. - "Не можна, каже: як повернеться завтра, то я знов принесу! "

- То дозвольте мені, кажу, прочитати. Почав читати. А він, слухаючи, од себе додає: "Чудний якийсь, каже, Обвинительний Акт! Приводять цїркуляр, наче невиконання цїркуляра -проступок, а проти закона якогось другого підводять провину!"

Так навіть кварталний розуміє це діло. В Акті тому розказано про "Світло": як почала видавати його Маня Старицька,¹⁷ як передала потім це видання Шерстюкові,¹⁸ як затим у № 2-му була там стаття Софії Хведоровни,¹⁹ і з цієї статті приведена велика цїтата про бажання українських шкіл, щоб, мовляв, не втратили діти своєї національної окремності, навчаючись чужій мові, а потім приведено обвинувачення у підбурюванні одної нації проти другої і навчанні громадянства заводити "Тайні" школи. А у цїтаті нігде нема слова

“тайні”.

Суд буде з сословними представителями, бо виведена 129 стаття, проти якої согрішила моя жінка. Завтра, значить, принесе він цей обв[винительний] акт самій жінці і прийдеться їй шукати когось за оборонця, чи прохати, щоб назначили казенного. Я навмисне Вам пишу зараз, що як вона приїде, то заслала б вам той другий № “Світла”, де її стаття вміщена і од себе ще раз попрохала б Вас вибрати час поміж Ваших діл для приїзду у Київ на її оборону.²⁰

А про моє діло за видання “Кобзаря” щось нічого ще не чуто, хоч була звістка про 72 й 73 та 129 статті, по якій нас обвинувачуватимуть.²¹ Петро Януарович²² нічого не пише про це, і не знаю, чи скоро потягнуть на розправу хоч і не в Варшаву, а в самісінький Петербург.

Низенько уклоняюся всім Вашим.

Tout a vous

О. Русов

ЧМ. - Ал. (59-169/1)603. - Арк. 1-2.

Примітки:

¹ Штемпель “Александр Александрович Русов”. У верхньому лівому куті є напис рукою Русова: “відп. 9 квітня”.

² У вересні 1906 р. рішенням чернігівського окружного суду І. Л. Шрага було увільнено з посади присяжного повіреного і засуджено до тримісячного ув'язнення за підписання “Виборзької відозви”, в якій було висловлено протест проти розпуску І Думи (Див.: І. Л. Шраг. документи і матеріали / Упор. Шевченко В. М. та ін. - Чернігів, 1997. - С. 27-29.)

³ Йдеться про депутатів II Державної Думи (засідала з 20 лютого по 3 червня 1907 рр.) та представників петербурзької української “Громади”, що обговорювали питання створення часопису “Рідна справа - Вісті з Думи”.

⁴ Пергамент Осип Якович (1868 -?) - правник, з 1905 р. був головою ради присяжних повірених Одеського округу. Конституційний демократ, депутат II Думи від м. Одеси.

⁵ Набоков Володимир Дмитрович (1869-1922) - один з лідерів кадетів, юрист, публіцист, депутат I Думи. Редактор-видавець “Вестника партии народной свободы”.

⁶ Йдеться про спадщину Мордовця (Мордовцева) Данила Лукича (1830-1905) - російського і українського письменника, історика, етнографа, публіциста і громадського діяча. Її було передано в Чернігівський музей українських старожитностей ім. В. В. Тарновського.

⁷ Стебницький Петро Януарійович (1862-1923) - письменник (псевдонім - П. С. Смукот) і громадський діяч, видавець і публіцист. На той час секретар “Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг”.

⁸ Тарновський Василь Васильович (1837-1899) - громадський і культурний діяч, меценат. Зібрав значну колекцію козацьких старожитностей, творів Т. Г. Шевченка, які заповів Чернігівському губернському земству.

⁹ Куліш Пантелеймон Олександрович (1819-1897) - український письменник, історик, етнограф, перекладач, громадський діяч.

¹⁰ Костомаров Микола Іванович (1817-1885) - український і російський історик, етнограф, письменник, громадський діяч. Член-кореспондент Петербурзької Академії Наук з 1876 р.

¹¹ Tout a vous (франц.) - щиро Ваш.

¹² Турботами українських організацій Петербурга у 1906 р. було видане перше повне зібрання творів Т. Г. Шевченка в Російській імперії під редакцією В. Доманицького. Увесь тираж цього видання (10 тис. примірників) частково поширювався за передплатою і дуже швидко розійшовся. Тому у 1907 р. вийшло друге видання (25 тис. примірників, з них 16 тис. ціною в 60 коп). О. Русов входив до складу комісії у справі видання “Кобзаря”. Половину чистого прибутку вирішено було пожертвувати на будівництво пам'ятника Шевченку у Києві. (Див.: Стебницький П. Повний “Кобзар” в Росії // Літературно-науковий вістник. - 1914. - Кн. 2. - С. 280-281.)

¹³ Йдеться про закриття за браком коштів транспортної і страхової компанії “Надежда”, де

О. Русов працював начальником статистичного відділу з кінця 1902 р. - до початку 1908 рр.

¹⁴ “Світло” - перший і єдиний український літературно-педагогічний журнал, що на Наддніпрянщині видавався з вересня 1910 по серпень 1914 рр. Припинив існування, коли Росія вступила в Першу світову війну.

¹⁵ Йдеться про Русова Юрія Олександровича (1895-1961) - другого сина Олександра та Софії Русових, пізніше відомого вченого-іхтіолога. Ю. Русов був членом Української Центральної Ради (1917), доцентом Кам'янець-Подільського університету (1918). В еміграції здобув звання професора, жив у Італії, Англії, Чехії, Румунії. Після Другої світової війни - у США, Канаді.

¹⁶ Нона - родинне ім'я Русової (Ліндфорс) Софії Федорівни (1856-1940) - видатної української громадської діячки та педагога, дружини О. Русова.

¹⁷ Старицька Марія Михайлівна (псевдонім - Яворська, 1865-1930) - українська актриса і режисер.

¹⁸ Шерстюк Григорій Пилипович (1882-1911) - видавець, засновник першого українського педагогічного видавництва “Український учитель”, редактор журналу “Світло”, автор науково-популярних книжок для дітей, педагогічних статей тощо.

¹⁹ Можливо, йдеться про статтю “Приватна діяльність”, підписану ініціалами С. Р. (Див.: Світло. - 1910. - Кн. 2.-С. 3-6).

²⁰ На судовому засіданні, яке відбулося 17 вересня 1911 р., С. Русову було виправдано. “На своє останнє слово, - згадувала С. Русова, - я “ушкварила таку промову” на захист української мови, що Ол. Ол. [Русов] гадав, що мені загрожуватиме нове обвинувачення, але на цей раз фортуна усміхнулась нам, і мене, і Маню Старицьку виправдано”. (Див.: Русова С. Мої спомини. -К., 1996. -С. 127-128).

²¹ Мова йде про третє петербурзьке видання “Кобзаря” 1911 р. Незважаючи на цензурний дозвіл 1907 р., влада конфіскувала тираж, а видавці були притягнуті до кримінальної відповідальності. Постановою петербурзької судової палати належало вилучити ряд поем Шевченка, внести скорочення в 21 вірш. Незважаючи на апеляційні скарги видавців, сенат затвердив цю постанову. (Див.: Українське питання. - К., 1997. - С. 29.)

²² Петро Януарійович Стебницький на той час очолював “Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг”, причетне до видання “Кобзаря”.

